

Reseberättelse: Besök till Bytescentralen för vetenskaplig litteratur i Helsingfors den 17 september 2004

Aart Jan de Heer och Birgitta Eriksson-Katajainen, den 3 december 2004

Birgitta och jag besökte den 17 september denna höst Bytescentralen för vetenskaplig litteratur i Helsingfors. Anledningen till vårt besök var att Bytescentralen fyllde 25 år. Till heder av detta faktum hade centralen anordnat ett festseminarium i Vetenskapernas hus (*Tieteiden talo*), ett vackert jugendhus som befinner sig vid Kyrkogatan 6, nära Senatstorget och nästan i skuggan av Helsingfors domkyrka. Tillställningen började klockan ett på eftermiddagen och pågick i tre timmar. Vi beslöt resa i god tid och tog niobussen från Åbo. I bussen kunde vi sitta i lugn och ro eftersom vi hade på förhand tagit reda på alla möjliga vidkommande omständigheter som kan vara knutna till en jubileumsfest. Är det t.ex. meningen att vi skall överrätta blommor, förväntas vi ankomma på festen klädda i kostym respektive svart dräkt, borde avdelningschefen hålla ett tal, eller skall vi överrätta en gåva? Efter en genomgång av olika scenarier med Pia beslöt Birgitta ringa till sekreteraren för Bytescentralen. Av henne fick hon höra att festen enbart bestod av föreläsningar och en utställning. Vi behövde alltså inte vara rädda för en reception med champagne. Bussresan gick fort och vi anlände ca halv tolv på förmiddagen i Helsingfors. Vi beslöt äta en lunch och dricka kaffe på Strindbergs café vid Esplanaden. Efter en promenad på ca 10 minuter kom vi till Vetenskapernas hus. Där blev vi mottagna av bl.a. bibliotekarie Georg Strien som för tillfället fungerar som ansvarig för Bytescentralen. Bytescentralens ordinarie chef, Jarl Pousar, avled den 3 april detta år. Strien har en tysk bakgrund men har bott i Finland under många år och tillhör (liksom skribenten av denna berättelse) den skara av utomnordiska invandrare som nästan blivit finländare. Strien talade utmärkt finska och hälsade på oss på svenska.

Såsom Bytescentralen hade kungjort i sin broschyr började festseminariet klockan ett. Vi fick ta plats i en någorlunda mörk föreläsningssal som tycktes understryka tillställningens spartanska karaktär. Seminariet öppnades av professor Ulla-Maija Kulonen, som företrädde Vetenskapliga samfundens delegation samt direktionen för de Vetenskapliga samfundens publiceringscentrum. Kulonen berättade allmänt om Bytescentralens syfte, verksamhet och intressenten. Hon påpekade att centralens främsta uppgift är att knyta och upprätthålla kontakter med utländska bytespartners, sända inhemska bytespublikationer till dem och att motta utländskt bytesmaterial samt förmedla publikationerna till mottagarbibliotek enligt överenskommelse. Om Bytescentralens samarbetspartners nämnde hon att de i Finland utgör samfund som publicerar vetenskapliga tidskrifter och serier samt vetenskapliga forskningsinstitut. År 2003 svarade Bytescentralen för spridningen av 137 publikationsserier från 67 finländska samfund till 3360 utländska bytesställen. Centralens totala antal bytesförbindelser uppgick till 5469 under samma år, medan antalet medlemmar i de vetenskapliga samfundens delegation var 225. Vad gäller Bytescentralens utländska bytespartners berättade Kulonen att dessa består av forskningsinstitut, akademier, samfund och tidskriftsredaktioner samt allmänvetenskapliga bibliotek och institutioner vid högskolor. Bytespartners finns runt

om i världen men tonvikten ligger på de europeiska förbindelserna (58 %). Ca 12 % av bytespartners befinner sig i Norden. Kulonen påpekade att bytena ofta är sambyten mellan flera sällskap och att deltagarna i bytesprogrammen därigenom erhåller mera omfattande bytesmaterial än vad som vore fallet vid byte mellan enskilda publikationer. På detta sätt har man i Finland lyckats skaffa publikationer också från ämnesområden som här saknar publiceringsverksamhet. Genom skriftutbyte är det möjligt att erhålla även icke-kommersiella publikationer. Kulonen berättade vidare att inhemska utgivare kan ingå ett avtal med Bytescentralen och överlåta behandlingen och placeringen av materialet till Bytescentralen. De bytespublikationer som kommer från utlandet förmedlar Bytescentralen till hugade finländska bibliotek och gör upp 1 - 2 gånger om året en accessionskatalog över nya publikationer och duplettexemplar. Bytescentralen tar också emot önskemål angående anskaffning av publikationer.

Efter Kulonen talade Aura Korppi-Tommola, som leder verksamheten vid Bytescentralen. Korppi-Tommola gav en översikt över bytesverksamhetens historiska utveckling. Hon berättade att Finländska vetenskapliga samfundet hade redan på 1800-talet många bytesförbindelser med utlandet, i synnerhet med Tyskland, Norden och Nordamerika. Av dessa bytesförbindelser lär 132 fortleva ännu idag. För att kunna trygga och främja de vetenskapliga samfundens verksamhet inrättade Finlands Kejserliga Senat den 19 augusti 1899 Delegationen för Finländska vetenskapliga samfund. Till en början var samfundens bibliotek placerad i Vetenskapernas hus, men flyttade år 1931 till Ständerhuset efter att Riksdagen kommit till. År 1979 upphävdes biblioteket för de Vetenskapliga samfunden på grund av att Statsrådet behövde bibliotekets utrymme i Ständerhuset. Istället inrättades Bytescentralen som har sin verksamhet på flera adresser. Bibliotekets samlingar placerades år 1980 vid olika vetenskapliga bibliotek i Finland. År 1990 inrättades Bytescentralens publiceringscentrum som omfattar (1) Bytescentralen för vetenskaplig litteratur, (2) ett publikationslager, (3) Vetenskapsbokhandeln (*Tiedekirja*) och (4) övriga tjänster. Delegationens nuvarande reglemente trädde i kraft den 1 januari 1991 och har fastställts av Undervisningsministeriet.

Efter Korppi-Tommolas presentation höll Inga Kontula ett föredrag om bytesverksamhetens principer. Hon konstaterade att många bytesförbindelser har sitt ursprung i privata brevväxlingar mellan enskilda forskare. Härefter har förbindelserna ofta blivit institutionaliserade och fått en mera regelbunden karaktär. Kontula framhöll att det finns flera krav som en publikation måste uppfylla för att kunna bli ett föremål för bytesverksamhet. Som byteslitteratur kan vara (1) vetenskapliga serier (årsböcker, tidskrifter, festskrifter osv.) som utkommer på ett internationellt språk eller (2) serier som utkommer på inhemska språk men som innehåller en resumé på ett internationellt språk. Vidare måste publikationen förläggas vid det samfund som utger publikationen eller de måste vara inköpta av samfundet för bytesändamål. När Bytescentralen godkänner en publikation för utbyte med utlandet uppgörs ett avtal. I detta avtal bestäms vilka serietitlar som skall utbytas, hur många exemplar, vart de skall skickas och var publikationerna skall placeras. I vissa fall kan två publicerande samfund samarbeta, t.ex. när det gäller lågfrekventa serier för vilka det inte finns en utländska för byte avsedda

motsvarigheter. Enligt Kontula gäller som allmän princip för bytesverksamhet att man eftersträvar en kvantitativ och kvalitativ balans mellan bytespartners bytesprogram. Ifall utländska serier saknar en viss placeringsadress i Finland erbjuder Bytescentralen serien till det (eller de) bibliotek i Finland som mest sannolikt är intresserad av publikationen. Vanligast samlas dock titlarna i en förteckning som skickas en eller två gånger om året till samtliga vetenskapliga bibliotek som deltar i det nationella bytesprogrammet.

Klockan var två när seminariet avbröts för en kaffepaus och samtidigt se en utställning som Bytescentralen hade anordnat. Utställningen var geografiskt ordnad och gav en intressant överblick över de publikationer som Bytescentralen (och dess föregångare) under sin existens hade erhållit. När vi gick tillbaka till föreläsningssalen hade vi samtidigt en möjlighet att beundra själva byggnaden med sina klassicistiska gipsreliefer av Emil Cedercreutz.

Tillbaka i föreläsningssalen fortsatte överbibliotekarie Pentti Vattulainen från Depåbiblioteket. Han berättade om IFLA:s nya handbok i internationell bytesverksamhet som förväntas utkomma nästa år vid förlaget SAUR. Initiativet till handboken kom från UNESCO år 1999. Handbokens artiklar baserar sig på de föredrag som hölls på IFLA-konferensen år 2001 och behandlar bl.a. bytesverksamhetens historia, nuläge och framtid, samt internationella avtal och effekterna av den ökade expertisen i den akademiska världen.

Efter Vattulainen talade Johanna Lilja, chefen för Museiverkets bibliotek i Helsingfors om bytesverksamhetens betydelse för Museiverkets bibliotek. Lilja påpekade i sitt föredrag att trots att bytespublikationer i regel tillhör det minst använda materialet vid biblioteken, är deras långsiktiga värde dock svårt att mäta. Därutöver uppskattade Lilja bytesverksamhetens balanserande inverkan på bibliotekens samlingar. Hon konstaterade att utan bytespublikationer skulle tonvikten i Museiverkets samlingar skulle vara hos anglo-amerikanska kommersiella publikationer.

Efter Liljas föredrag redogjorde bibliotekarien Georg Strien och planeraren Sari Lehtinen för bytesverksamhetens utveckling utomlands. Strien hade granskat utvecklingen i Tyskland och Tysklands grannstater. Strien konstaterade att betydelsen av bytesverksamheten i Tyskland varierar mycket: vissa universitet betraktar verksamheten som en gammalmodig ballast och vill avskaffa den, för andra akademiska institutioner igen utgör byten den enda möjlighet till litteraturförvärv. Strien påpekade att i den grad som bytesverksamhet förekommer i Tyskland är den mycket systematisk: flera universitet utbyter alla sina serier och har t.o.m. en egen transporttjänst för byten. Över det hela taget visar bytesverksamheten i Tyskland dock en minskande trend. Internationellt sett har bytens frekvens och betydelse mest minskat i Nederländerna. Bytesverksamheten hotas av en mångdfald av olika faktorer. Bland de förnämsta nämnde Strien: (1) ökade kostnader för publikation av tryckta skrifter, (2) ökade kostnader för postning, (3) lågt

intresse för byteslistor som publiceras i webben, (4) uppkomst av "open access"¹ dvs. publicering av sådant vetenskapligt material som är fritt tillgänglig på webben, (5) omorganisering av bibliotek, (6) utvärdering av samlingar och deras användning.

Efter Strien berättade Sari Lehtinen om bytesverksamheten bl.a. i Förenta Staterna och i Ryssland. Hon konstaterade att byten har fortfarande en viktig ställning vid många amerikanska bibliotek. T.ex. Library of Congress har 12000 bytesförbindelser kring världen. Vad gäller Ryssland konstaterade Lehtinen att de vacklande förhållandena efter Sovjetunionens fall, samt bibliotekens ovana att sköta internationella förbindelser har haft en kraftigt minskande verkan på bytensverksamhetens omfång i olika delar av Ryssland. Lehtinen avslutade sitt föredrag med tesen att många bibliotek nuförtiden snarare satsar på kvalitativt högstående bytesförbindelser än på förbindelsernas antal. Vad gäller kvalitetsaspekten av byteslitteraturen uppstod det en livlig diskussion mellan Lehtinen och Lilja om bytespublikationers värde. I diskussionen blandade sig också en man som påminde om Ilkka Niiniluoto och som berättade att han nyss hade bläddrat i en tidigare öppnad bytespublikation som daterades till 1800-talet.

Striens och Lehtinens bidrag kompletterades av Eeva-Liisa Aaltos föreläsning om de Finländska vetenskapliga samfundens publiceringsverksamhet. Aalto, som förestår de Vetenskapliga samfundens publikationsverksamhet, började med att nämna exempel på de äldste vetenskapliga serierna i Finland: Finska Litteratursällskapets Handlingar, som började utkomma år 1834, Acta Societas Scientiarum Fenniae (1840), Suomi, Tidskrift i fosterländska ämnen (1840), Finska Läkarsällskapet Handlingar (1841), och Öfversigt av Finska Vetenskaps-Societetens Förhandlingar (1853). Aalto påpekade att seriernas uppgift var från början, förutom att bibehålla det finländska kulturarvet, också att presentera den finländska forskningens resultat för utlandet samt att visa den utländska forskarskaran den finländska (kultur)forskningens höga nivå. Nu i år finns det i Finland 231 vetenskapliga samfund som inalles utger 305 serier. Aalto konstaterade att seriernas relativa andel i den inhemska publikationsverksamheten håller på att minska. Särdrag av samfundens publikationsverksamhet är (1) enheternas stora antal, (2) samfundens ringa omfång, (3) den frivilliga arbetsinsatsen stora betydelse, (4) kostnaderna för tryckning och spridning av publikationerna utgör en stor del av samfundens budget, (5) publikationernas vetenskapliga karaktär, och (6) statlig subventionering. Aalto konstaterade som utvecklingstrend att disserationerna alltmera lösgörs från de traditionella serierna och att en allt större del av det vetenskapliga materialet publiceras i "open access"-format.

¹ Termen låter sig svårt översätta. Kanske kunde den betecknas som "ohindrad webbtillgång" eller som "icke-kommerciell virtuell publicering av vetenskapligt material"

Som sista höll sitt föredrag Ari Muhonen, överbibliotekarien vid Tekniska högskolans bibliotek. Ämnet för Muhonens föredrag var "open access". Muhonen definierade "open access" som *"ett sätt att offentliggöra vetenskaplig kunskap varvid publikationen tillgängliggörs i ett virtuellt nätverk så att alla kan ta del av den publicerade kunskapen utan någon begränsning på läsning, spridning eller utskrivning av det publicerade materialet"*. Framväxten av "open access" har främjats av flera faktorer, bl.a. forskarnas medvetenhet om Internet som en effektiv distributionskanal, åtstramade budgeter för publicering av tryckt material, och många forskares principiella motstånd mot de kommersiella förlagens hänsynslösa prispolitik. Muhonen konstaterade att det idag publiceras ca 1200 tidskrifter i den sk. Indexen för "open access" -tidskrifter (*Directory of Open Access Journals, DOAJ*²). Förutom DOAJ har många samfund sina egna elektroniska arkiv. Muhonen påpekade att vetenskapliga samfund har ett tudelat förhållande till "open access". Å ena sidan är detta publiceringssätt flexibelt, snabbt och förmånligt, men å andra sidan oroar sig samfunden för (1) medlemsförlust, för (2) ekonomiska förluster, för (3) en nedgång av verksamhetens prestige, och för (4) en utarmning av litteraturförvärvet vid ramorganisationens bibliotek. Muhonen ansåg dock inte att "open access" kommer att bli ett verkligt hot för de vetenskapliga samfundens framtid. Han förhöll sig optimistiskt mot tanken att samfunden med tiden hittar olika "open access" -modeller för att kunna finansiera sin publikationsverksamhet. Vad gäller Bytescentralens framtida verksamhet visionerade Muhonen att denna institution skulle kunna utveckla sig allt mera från en administrator och distributör av tryckt publikationer till en förvaltare av "open access" -material.

Som en sammanfattning av dagens föreläsningar kan man konstatera att bytesverksamhetens relativa betydelse är minskande. Detta betyder dock inte att de olika vetenskapliga samfundens publiceringsverksamhet håller på att dö ut. Det är snarare fråga om en förändring i verksamheten: tonvikten förskjutas från spridning av tryckt material till icke-kommersiell publicering i virtuella nätverk. Bibliotekens roll i denna process kommer allt mera att bli av administrativ och förmedlande natur, medan den traditionella bytesverksamheten betonar mottagning, spridning, registrering, och placering av fysiskt material. Vid en bedömning av betydelsen av bytespublikationer kan man inte förbise detta materials stora betydelse för bibliotekens roll som spridare av ramorganisationens forskning till utlandet och för bibliotekens möjligheter att bygga upp sina bestånd. T.ex. Åbo Akademis bibliotek mottog år 2003 ca 2500 titlar (inalles 3000 styck) från utländska akademiska institutioner, medan biblioteket skickade ca 66 titlar (serier och dissertationer) till utlandet. Bytespublikationer har haft en viktig ställning vid utvecklingen av beståndet vid Åbo Akademis bibliotek. Torbjörn Söderholm konstaterar i sin artikel "Om litteraturinköp vid huvudbiblioteket" att åren 1977/1978 enbart 14,6 % av beståndet hade förvärvats via inköp, resten kom från gåvor och byten. Bytenas andel i C-serien) måste då ha varit omkring 35% (egen uppskattning).

² DOAJ-tidskrifterna är tillgängliga på adressen <http://www.doaj.org/>. (Obs.: I Finland ingår "open access"-materialet i Nelli-portalen, som jag skrev om i min reseberättelse om FinElib-dagen den 26 maj 2004.)

Efter Muhonens föreläsning anordnades det en diskussion som dock inte var särskilt givande. Därför tog Birgitta och jag friheten lämna föreläsningssalen för att i rimlig tid hinna till busstationen. Bussen till Åbo var proppfull. Jag satt bredvid en dam med en tjock läderjack så att jag inte riktigt rymdes för att kunna läsa recensionstidskriften Choice. Birgitta hade det inte mycket bättre: hon var tvungen att åhöra ett gräl som ägde rum per mobiltelefon. Ca klockan sju anlände vi i Åbo, trötta men en hel del kunskap rikare.

Text: Aart Jan de Heer

Språkgranskning och bytesstatistik: Birgitta Eriksson-Katajainen

Källor:

Bytescentralens för vetenskaplig litteratur 25-års jubileumseminarium: Seminarieföredragen = Tieteellisen kirjallisuuden vaihtokeskuksen 25-vuotisjuhlaseminaari: Esitelmät.
<http://www.tsv.fi/vaihtok/ajank/vkseminaari/> (02.12.2004)

Bytescentralen för vetenskaplig litteratur = Tieteellisen kirjallisuuden vaihtokeskus: Bytescentralens verksamhet och kontaktpersoner. <http://www.tsv.fi/verk.html> (15.09.2004)

Tieteellisten seurain valtuuskunta: toimintakertomus vuodelta 2003 [= Vetenskapliga samfundens delegation: verksamhetsberättelse för år 2003]. Vammala: Vammalan Kirjapaino, 2004.

Torbjörn Söderholm: Om litteraturinköp vid huvudbiblioteket: numeriska studier I ÅAB:s A-serie. Ingår i: Böcker, samlingar, bibliotekarier : några uppsatser utgivna med anledning av ÅAB:s 60-åriga verksamhet 1919-1979. Åbo: Åbo Akademi, 1979.